

JOŽE PRINČIČ

PRETRDI OREHI DOGOVORNEGA GOSPODARSTVA

Jugoslovanski komunisti so začeli zamisel o samoupravni preobrazbi gospodarskega življenja udejanjati na prehodu v petdeseta leta prejšnjega stoletja z ustanovitvijo delavskih svetov in njihovih komisij v podjetjih. Pri tem dejanju je šlo bolj za simbolično predajo ključev podjetij v roke delavcev, saj delavski sveti do konca desetletja niso dobili večjih pristojnosti pri vodenju podjetja. V šestdesetih letih je vladajoča partija menila, da je prišel čas, ko je treba delavcem prepustiti tudi ključne blagajn. Delavci naj torej ne bi bili le lastniki strojev, temveč naj bi zagospodarili tudi s tistim, kar je prišlo iz strojev. Iz dejavnika v proizvodnem procesu naj bi postali gospodarji rezultatov svojega dela.

Ustava iz leta 1963 je bila prvi korak k uveljavitvi novih družbenih odnosov. Predvidela je možnost delitve podjetij na ekonomske ali delovne enote, če bi takšna delitev prinesla smotrnejše poslovanje in bi povečala proizvodnjo. Ekonomske enote naj bi kot manjše tehnološke celote spodbujale delavce k pridobivanju večjega dohodka tako, da bi bili njihovi osebni dohodki odvisni od višine skupaj ustvarjenega dohodka. V delovnih enotah naj bi spremljali in merili kolektivni delovni učinek ter odločali o delu dohodka. O celotnem dohodku pa bi odločali na ravni podjetja.

Gospodarska reforma se ni izkazala kot dobra podlaga za razmah samoupravne organiziranosti. Okrepila je politične spore, gospodarske in socialne probleme in splošno nezadovoljstvo. Povzročila pa je tudi, da so se znotraj Zveze komunistov oblikovala različna stališča do samoupravljanja, zlasti odnosu do blagovne proizvodnje in delovanja trga. Prvo stališče je zanikalo možnost obstoja in razvijanja samoupravnih odnosov v pogojih blagovne proizvodnje. Drugo je bilo povsem nasprotno in je prosto delovanje ekonomskih zakonitosti privzelo kot predpostavko, brez katere samoupravni socializem ne more zaživeti. Bilo je tudi tretje stališče. Njegovo izhodišče je bilo, da je treba izoblikovati produkcijski odnos, ki bo "združenim proizvajalcem" zagotovil večji vpliv pri urejanju gospodarskih in tudi splošno družbenih zadev.

Spomladi 1969 je tretja usmeritev prevladala. V sklepih 13. seje CK ZKS in 9. kongresa ZKJ je bilo zapisano, da je treba zagotoviti odločilno vlogo "združenih proizvajalcev" v gospodarskem in družbenopolitičnem življenju. S temi sklepi je bila "bitka za samoupravljanje" dobljena le na načelni oziroma politično strateški ravni. Uveljavitev teh načel v dejanskem življenju pa v tem letu še ni bila mogoča. Leta 1969 so tudi tuji opazovalci dogajanj v Jugoslaviji opazili, da je v tej balkanski državi prišlo do splošne oslavitve samoupravljanja in zoženja njegovih okvirov na manjši del gospodarskih dejavnosti. Najbolj je bilo samoupravljanje ogroženo v obeh najrazvitejših republikah. Javno so v obeh republikah o samoupravljanju govorili pohvalno, v resnici pa so v njem videli oviro za hitrejšo gospodarsko napredovanje.

Gospodarsko-politična načela dogovornega gospodarstva

V prvi polovici sedemdesetih let prejšnjega stoletja je bila večina intelektualnih naporov v Jugoslaviji namenjena graditvi novih proizvodnih odnosov, v katerih bi samoupravljanje zaživel in postalo bolj učinkovito. Edvard Kardelj, Roman Albreht in

drugi načrtovalci so si prizadevali gospodarsko ureditev preoblikovati tako, da bi delavci, združeni v novih oblikah gospodarskih asociacij, postali hkrati delodajalci in delojemalci, proizvajalci in upravjalci ter začeli sami razpolagati z rezultati svojega dela oziroma s "tistim dohodkom, ki ga niso dolgovali skupnosti".¹ Na ta način so hoteli preseči osrednje nasprotje socialističnega razvoja, ki se je izražalo v tem, da je delavec ločeno nastopal enkrat v vlogi nosilca proizvodnega procesa, drugič pa kot nosilec politične in gospodarske oblasti nad družbenim kapitalom. V skladu z njihovim razumevanjem odnosa med gospodarstvom na eni strani in ideologijo in politiko na drugi strani, je morala tudi nova gospodarska ureditev ostati pomembno razredno "oporišče" političnega sistema. Zagotoviti je morala, da bo "diktatura proletariata prisotna na vseh ravneh političnega življenja".²

Oblikovanje novega gospodarskega sistema se je začelo julija 1971 z ustavnimi dopolnili. Nadaljevalo se je z zvezno ustavo, ki jo je zvezna skupščina sprejela februarja 1974, končalo pa novembra 1976 s posebnim zakonom o združenem delu. V tem zakonu, imenovali so ga mala ustava, je bilo določilo, da je 11. december 1978 časovni mejnik, do katerega mora biti v državi sprejeta vsa "samoupravna regulativa." Po tem mejniku bi morali v sleherni delovni organizaciji delati, živeti in tudi misliti tako, kot je določal zakon o združenem delu. V normativnem smislu je ta zakon veljal do leta 1988, torej skoraj do konca druge jugoslovanske države.

Samoupravno organizirano gospodarstvo, bolj znano kot dogovorna, samosporazumevačoča ali samodogovorna ekonomija, je temeljilo na treh načelih. Prvo je bilo načelo decentralizacije. Vodilni ideologi so posebej opozorili, da se samoupravljanje ne sme poistovetiti z decentralizacijo in gospodarjenjem na mikroravni. Zanje je bila decentralizacija nujen pogoj za to, da delavci prevzamejo usmerjanje gospodarskih gibanj oziroma dobijo "oblast nad reprodukcijo". Predvideli so postopno omejevanje možnosti državnega posredovanja v gospodarstvu ob istočasni krepitvi samoupravnega odločanja v gospodarskih in drugih organizacijah. Po njihovem bi bila na koncu tega procesa vloga države omejena le na "organizirano" zaščito družbene lastnine, tako v ožjem kot v širšem smislu.

Drugo temeljno načelo je bila družbena lastnina, ki je zajemala proizvodna in druga družbena sredstva, ustvarjeni dohodek, sredstva za zadovoljevanje skupnih in splošnih potreb, naravna bogastva in dobrine v splošni rabi. Predstavljala je temelj družbeno-ekonomske ureditve SFRJ in je bila kot takšna na drugem mestu, takoj za oblastjo delavskega razreda. Ustava in zakon o združenem delu sta uporabljala pojem družbena lastnina v pravnem in ekonomskem smislu. V pravnem smislu je bila lastnina družbena, kadar je vsakomur dala pravico, da jo uporablja, nikomur pa ne, da jo uporablja monopolno. Tudi v ekonomskem smislu je bila vezana na odsotnost vsakršnega monopola v razpolaganju s produkcijskimi sredstvi oziroma na kakršnokoli monopolno prilaščanje. Ustavni pojem družbene lastnine kot "nikogaršnje" in "vsakogaršnje" je bila podlaga za oblikovanje nelastninskega koncepta družbene lastnine, ki so ga razvili ekonomisti v sedemdesetih letih. Bistvo tega pristopa je bilo, da odnos med ljudmi temelji izključno na delu. Delovna sredstva v družbeni lasti nimajo subjekta lastninske pravice, zato so lahko le "gola" materialna podlaga dela. Ne morejo pa biti izhodišče za pridobivanje, delitev in prisvajanje dohodka. Ker družbena sredstva niso bila dejavnik pridobivanja dohodka, niso mogla biti neposredno povezana z ustvarjeno akumulacijo. Zato so delovne organizacije lahko svobodno odločale o akumulaciji.

1 Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj in razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Lipa, Koper 1995, str. 338.

2 Prav tam.

Tretje načelo je bilo združeno delo. Uvedlo je novo pojmovanje združenosti dela, tako medsebojne združenosti delavcev, kakor njihove združenosti s produkcijskimi sredstvi. Združenosti ni omejevalo več na tovarniške zidove, temveč jo je razširilo na vso družbo kot celoto. Zasnova združenega dela je bila široka in težko predstavljava. Njeni temeljni označevalci niso bili jasno začrtani in dodelani. V tem prispevku se bomo omejili le na najpomembnejše. V ospredju je bila nadomestitev trga in ekonomske vloge države z družbenim dogovarjanjem in samoupravnim sporazumevanjem. Zagovorniki samoupravne organiziranosti so sicer poudarjali, da mora nova gospodarska ureditev temeljiti na ekonomskih interesih proizvajalcev in na načelih dohodka, v resnici pa so zanimali temeljne sestavine tržnega upravljanja in imeli odklonilen odnos do načel blagovne proizvodnje. Tržni mehanizem, indikativno planiranje in ekonomsko politiko države kot sredstvo za indirektno poseganje v gospodarjenje na makroekonomski ravni³ so hoteli izriniti iz gospodarskega življenja. Gospodarske organizacije naj bi svoje izdelke in storitve na enotnem jugoslovanskem trgu ne menjavale več na podlagi prosto oblikovanih cen, marž, kupoprodajnih in drugih pogodb, temveč na podlagi samoupravno sklenjenih in usklajenih interesov, vzajemnih pravic in odgovornosti. S samoupravnimi sporazumi in družbenimi dogovori bi urejali tudi razvojno strategijo, notranja cenovna razmerja, ekonomske odnose s tujino, hitrejši razvoj nerazvitih republik in še vsa ostala področja gospodarskega življenja.

Drugi temelj združenega dela je bilo nadomestitev kreditnih in drugih dohodkovnih odnosov s samoupravnim združevanjem dela in sredstev. To je predpostavljalo, da tekoče poslovanje in razvojni načrti gospodarskih organizacij ne bodo več odvisni od kreditov poslovnih bank in zveznih investicijskih skladov, temveč od medsebojnega in prostovoljnega združevanja oziroma povezovanja dela in sredstev. To združevanje bi moralo temeljiti na širši solidarnosti in vzajemnosti, s čimer bi gospodarske organizacije prišle do večje varnosti in stabilnosti pri ustvarjanju dohodka, zagotovile pa tudi večji vpliv pri delitvi celotne ustvarjene vrednosti.

Tretji temelj združenega dela je bila negacija podjetja in uveljavitev temeljnih organizacij združenega dela (tozdov). Podjetje kot kapitalaska oblika organizacije (kapital in sklad za plače sta bila v rokah privatnega lastnika, podjetnika ali države) v samoupravni ureditvi ni bila mogoča. Nadomestila jo je temeljna organizacija združenega dela, to je najmanjša proizvodna enota, v kateri so se poslovni rezultati še lahko merili ter v kateri je bilo mogoče neposredno upravljanje. Predvideno je bilo, da se bodo tozdi združevali v enovite osnovne organizacije združenega dela (ozde) ti pa v sestavljene organizacije združenega dela (sozde). Zakonodaja je združeno delo jemala kot gospodarsko celoto, zato drugim, zasebnim organizacijskim oblikam gospodarjenja ni bila naklonjena. Snovalci novega gospodarskega sistema so predpostavljali, da bodo delavci v temeljnih organizacijah "realno" upoštevali ne samo svoje potrebe, temveč tudi potrebe drugih gospodarskih enot, celotne družbe in njenega pospešenega razvoja.

Temeljna načela niso nikoli zaživela. Bodisi ker zato ni bilo pogojev, bodisi ker so njihovi načrtovalci bolj kot gospodarske zasledovali politične in družbene potrebe in vidike. Decentralizacija gospodarskega življenja je ostala le papirnata fraza, saj bi v primeru, da bi do nje res prišlo, vladajoča partija izgubila svoj monopolni položaj. Izpeljana ni bila niti na zvezni ravni. Z vstopom v osemdeseta leta je zvezna država izkoristila gospodarsko krizo in težave v medrepubliškem dogovarjanju ter začela krepiti svoje pristojnosti. Njeni ukrepi in predpisi so postopoma nadomeščali družbene dogovore in samoupravne sporazume, najprej na deviznem področju in na področju

³ Gospodarska gibanja (dalje: GG ...), september 1985, Jože Mencinger: Gospodarski sistemi in učinkovitost gospodarjenja, str. 40.

gospodarskih odnosov s tujino. Sredi osemdesetih Zvezni izvršni svet, Narodna banka Jugoslavije in Gospodarska zbornica Jugoslavije niso več skrivali teženj, da povsem centralizirajo gospodarsko življenje v državi.

Tudi pojem družbena lastnina kot lastnina vsakogar in vseh je kmalu pokazal svoje teoretične slabosti. Ekonomist dr. Aleksander Bajt je bil med prvimi, ki je opozoril nanje. Po Bajtu "pravice vsakogar, da uporablja družbena produkcijska sredstva, iz tehničnih razlogov ni mogoče uveljaviti v smislu pravice vsakogar do zaposlitve v katerem koli procesu ali s katerimkoli produkcijskimi sredstvi. Takšna pravica bi sicer sama po sebi zajamčila delitev po delu, ker bi delavci toliko časa menjavali svojo zaposlitev, dokler njihovi dohodki ne bi bili proporcionalni njihovem delu. V okoliščinah, ki bi nastale zaradi izjemnih ugodnosti diferenciranih čistih dohodkov na zaposlenega, bi to vodilo v čezmerno zaposlovanje v organizacijah in panogah z nadpovprečnimi čistimi dohodki na zaposlenega, s tem pa v popolno dezorganizacijo produkcije." Zanj je bila tako pojmovana oblika proste konkurence koristna kot sredstvo logične analize. Toda "tehnično pa ni bila izvedljiva.⁴

Problematičnost tretjega načela so bila politična izhodišča dogovornega gospodarstva. Njegovi načrtovalci so si namreč tozde zamislili bolj kot življenske skupnosti združenih delavcev kot pa kombinacijo produkcijskih faktorjev, ki se prilagajajo tržnim pravilom, zato so v njih prej videli obliko solidarnosti kot pa učinkovito proizvodno enoto. Samoupravni sporazumi in družbeni dogovori so bili mišljeni bolj kot nadomestilo nezanesljivega trga, ne pa zagotovitev njegovega konkurenčnega delovanja in vzpostavitev makroekonomskega ravnotežja. Samoupravne interesne skupnosti (sis) so bile bolj zainteresirane za razvijanje družbenih odnosov kot pa produktivnosti oziroma "bolj za vladanje ljudem kot pa za upravljanje stvari."⁵ Intenzivnega gospodarskega razvoja, kjer so bili produktivnost, učinkovitost in večji izvoz glavni dejavniki razvoja, dogovorno gospodarstvo ni spodbujalo. V ospredju je ostal ekstenzivni način gospodarjenja, to je hitrejša naraščanje zaposlovanja, uvoza in naložb. Gospodarski sistem, vzpostavljen z ustavo 1974 in zakonom o združenem delu zato ni bil sposoben rešiti nastalih problemov, temveč jih je še zaostрил.

Preobrazba se je ustavila pri tozdih

V Sloveniji so med prvimi v Jugoslaviji stopili na pot preobrazbe družbenih odnosov. Prilagajanje gospodarstva novim organizacijskim oblikam pa je bilo precej trši oreh kot so pričakovali. Politično vodstvo je bilo namreč prepričano, da bo za spremembo sistema zadostovalo "že nekaj akcij."⁶ Kljub velikemu začetnemu navdušenju se je zataknilo že pri prvem koraku, to je pri ustanavljanju tozdov, ki naj bi se zaključilo do sredine leta 1973. Prišlo je do velike zamude in tudi do odporov. Do konca leta 1973 je bilo ustanovljenih le 1720 tozdov ali 62 odstotkov od predvidenega števila tozdov v Sloveniji. Še slabši rezultat je bil dosežen pri vpisu temeljnih in drugih organizacij v trgovinski register, ki bi se po sprejetem rokovniku moral končati do 15. januarja 1974. Do tega dne je priglasitev za vpis v trgovinski register vložilo le 134 ozdov, ki so imeli v svojem sestavu več tozdov in 1903 enovitih ozdov.⁷ Do leta 1975 se ta trend ni spremenil. Temeljne organizacije torej niso postale izhodišče in najbolj razširjena oblika

4 Delo, 26. 6. 1976, Aleksander Bajt: Samoupravljanje in lastnina-pogoja za socializem.

5 GG, julij-avgust 1984, Aleksander Bajt: Trideset let gospodarske rasti, str. 45.

6 Arhiv Republike Slovenije (dalje: AS ...), fond CK ZKS (1989), šk. 444, Zapisnik 7. seje CK ZKS, 24. 6. 1980.

7 AS, 1589-249, Zapisnik 12. seje predsedstva CK ZKS, 13. 12. 1974.

nove gospodarske organiziranosti. Po podatkih zavoda za statistiko je bilo do maja 1975 vpisanih v register 2325 delovnih organizacij, od katerih jih je bilo 2024 enovitih. Do tedaj je bilo ustanovljenih le 1933 tozdov. Partijsko vodstvo je krivdo za težave pri ustanavljanju tozdov pripisalo delavcem. Ocenilo je, da so napačno razumeli ustavna določila in politično poslanstvo temeljnih organizacij.⁸

Tako kot v drugih republikah tudi v Sloveniji nova gospodarska organiziranost ni prinesla kakovostnega premika v gospodarjenju z družbeno lastnino. Obleka je bila nova, toda vsebina je ostala stara. Tozdi in ozdi so hoteli ohraniti stare materialne, organizacijske in pravne značilnosti. Obnašali so se kot podjetja in si prizadevali ohraniti privilegije zgolj zase. Veliki tozdi (v Sloveniji je bilo okoli 30 tozdov z 1000 do 2000 zaposlenimi) niso bili pripravljeni deliti dohodka, še manj premoženja. Novo nastali ozdi so se trudili čim bolj centralizirati poslovanje. Tudi sozdi niso izpolnili pričakovanj, da bodo povezali razdrobljeno sestravo slovenskega gospodarstva in ustvarili vrsto poslovno in finančno samostojnih sistemov, ki bodo sposobni sami izpeljati razvojne projekte in okrepiti svoj položaj na jugoslovanskem in tujem trgu. Upravičeno so jih imenovali "zlepljeni sozdi". Odnosi med "vgrajenimi" sozdi so bili ohlapni in omejni na ozke poslovne interese. Med njimi je bilo čutiti le pogodbeni duh in nič več. Cilj take gospodarske organiziranosti torej ni bilo samoupravljanje in razvijanje delegatskih odnosov, temveč podjetniško združevanje kapitala in zagotavljanje njihovega privilegiranega položaja. Nič bolj spodbudna ni bila slika glede odločanja delavcev. Stari odnosi in oblike odločanja se niso spremenili. Hierarhičnost odnosov med delavci v posameznih tozdih ni bila presežena, tudi med delavci in upravo ne. Le redki so bili tozdi, kjer so bili delavci pritegnjeni k odločanju pomembnejših odločitev. Zbori delavci so postali "informativna tribuna".

Poslovanje preoblikovanih gospodarskih organizacij so spremljali zmeda, nejasnosti, samovolja in številni nesporazumi. Začelo se je s sestavljanjem in sprejemanjem samoupravnih sporazumov o združevanju tozdov, ki niso bili usklajeni z veljavno zakonodajo. Še do večjih nesporazumov in tudi hudih sporov je prišlo pri združevanju ali delitvi premoženja tozdov. Poslovni odnosi med proizvodnjo in trgovino se niso spremenili. Samoupravna preobrazba na področju bančništva in denarnih odnosov je tekla zelo počasi. Brez vidnega uspeha so bila tudi prizadevanja, da bi zaživel ideja o kmečkem samoupravljanju. Do načrtovanega "preboja" ni prišlo na področju dohodkovnih odnosov. Uveljavila se je mehanična delitev dohodka na sklade in osebne dohodke, ki so naraščali hitreje, kot je bilo določeno. Tolikokrat poudarjena solidarnost med tozdi je bila izražena "ozkosrčno" in predvidena le v izjemnih primerih.⁹ Že sredi sedemdesetih se je pokazala velika hiba dogovornega gospodarstva. To je bila "sestankomanija". Bila je nujno zlo, saj brez sestankov ni bilo odločanja, brez tega pa dogovorno gospodarstvo ni moglo delovati. Leta 1975 so v državi za sestanke porabili že desetkrat več delovnih ur kot pa leta 1955. Zaradi samoupravnega odločanja se je efektivni delovni čas prepolovil. Znašal je največ pet ur na dan.

Neugoden trend se je v drugi polovici sedemdesetih let nadaljeval. Komaj dva meseca po sprejemu so začele na zakon o združenem delu leteti ostre kritike. Nekatere delovne organizacije so mu očitale, da je neuporaben, ker ni ponudil stvarnih in uporabnih rešitev za posamezne primere. Druge delovne organizacije so menile, da zakon vsiljuje oblike, ki niso dovolj premišljene in preizkušene. Tretje so se pritoževale nad nespodbudnim načinom nagrajevanja. Preostale delovne organizacije, ki so bile v večini, pa so bile tiho in se tolažile s tem, da je bilo uveljavljanje zakona odloženo za dve leti.

⁸ AS, 1589–265, Zapisnik razširjene seje izvršnega komiteja predsedstva CK ZKS, 3. 6. 1975.

⁹ AS, 1589–279, Zapisnik 8. delovnega razgovora članov izvršnega komiteja CK ZKS, 18. 7. 1974.

V teh po prvem branju zakona niso napravili nič. Zadostili so formalnostim, potem pa čakali na ustrezne vzorčne rešitve. Do konca leta 1977 delovne organizacije niso spremenile svojega pasivnega odnosa do uresničevanja nove zakonodaje. "Razvoj samoupravnih odnosov ne gre po načrtu" se je glasila sklepna ugotovitev na seji izvršnega komiteja predsedstva CK ZKJ oktobra 1977.¹⁰ Tudi v naslednjih treh letih se stanje ni bistveno popravilo. Kljub velikim naporom posebnega republiškega koordinacijskega odbora in občinskih štabov za hitrejše ustanavljanje tozdov, so bile delovne organizacije z več tozdi bolj izjema kot pravilo. V Sloveniji tri četrtine delovnih organizacij ni imelo tozdov. Prevladovali so enoviti ozdi. Delovne organizacije so se preobrazbe lotile na "napačnem" koncu. Izpeljale so fizično združitev potem pa poslovale ločeno in po starem. Podpisale so kup samoupravnih sporazumov v katerih pa največkrat ni bilo določil, ki bi utrla pot novim odnosom. Pa tudi, če so jih imeli, se zanje niso menile, temveč so delale po starem, zlasti ko je šlo za denar. Na finančnem področju so prevladovale klasične oblike zbiranja in kreditiranja sredstev. Delovne organizacije se niso trudile, da bi se finančno osamosvojile, temveč so ostale še naprej povsem odvisne od državnih dotacij in bančnih posojil.

V drugi polovici sedemdesetih let se je v posameznih temeljnih organizacijah začela odkrito odražati "kolektivno-lastniška miselnost", kar je vodilo k zapostavljanju in medsebojnemu uničevanju tozdov. Večji in močnejši tozdi niso več prikrivali svojih monopolnih interesov. Ustanovili so svoje službe in organe in se zaprli za svoje "zidove". Nasprotnovali so uveljavljanju širše solidarnosti med tozdi, usklajevanju razvojnih programov in združevanju sredstev v ta namen. Uspešni ozdi so se upirali povezovanju s slabše stoječimi, ksaj bi s tem izgubili večji dohodek in ugodnosti.

V obravnavanih letih se je tudi pokazalo, da je precej tozdov poslovalo z izgubo ali vegetiralo brez akumulacije. Še huje od tega pa je bilo, da so skoraj praviloma prav v teh tozdih imeli višje osebne dohodke kot v tistih, ki so dobro poslovali. Do leta 1978 sankcij niso izvajali. Potem pa je slabim delovnim organizacijam grozilo, da dobijo sanatorja, nanj prenesejo vsa sredstva in izplačujejo le zajamčene osebne dohodke. Večina tozdov se je tej grožnji izognila tako, da je s knjigovodsko-finančnimi transakcijami na račun prihodnjega dohodka izvlekla iz finančnih težav. To pa je bilo v nasprotju z bistvom zakona o prihodku in dohodku, po katerem je bilo treba porabo uskladiti z realnimi možnostmi, torej z že ustvarjenim dohodkom.

Tudi ustanovitev in delovanje sisov materialne proizvodnje je bil skok v prazno. Na podlagi nove zakonodaje so ustanavljali sise za elektrogospodarstvo, železniški in potniški promet, PTT promet, vodno, stanovanjsko in komunalno gospodarstvo, gozdno dejavnost, gospodarjenje s stavbnim zemljiščem in za ekonomske odnose s tujino. Predpisi, s katerimi so republike ustanovile te skupnosti, so podrobno določili ustanovitveni postopek in njihovo organiziranost. Samoupravnim odnosom pa so namenili malo ali nič prostora in tako pustili odprta vrata za okrepljeno delovanje državnih organov na tem področju.

Samoupravno organizirano združeno delo je padlo še na enem izpitu. Ni mu uspelo "izrjavati" korenin enemu od protislovij jugoslovanske socialistične družbe. To so bile stavke oziroma prekinitve dela. V letih 1974 do 1977 število prekinitvev dela ni odstopalo od tistih iz preteklih let. Leta 1978 pa je bil mejnik v izražanju delavskega nezadovoljstva. V tem letu je bilo 105 prekinitvev dela, kar je bilo daleč nad povprečjem preteklih let.

December 1978 torej ni bil tisti časovni mejnik, po katerem naj bi vse gospodarstvo delalo v skladu z določili zakona o združenem delu. Tudi december 1979 ni bil, pa tudi

¹⁰ AS, 1589–1227, Zapisnik 106. seje izvršnega komiteja predsedstva CK ZKJ, 12. 10. 1977.

december 1980 ne. Poslovni rezultati združenega dela so bili vse slabši. Očitno je bilo, da je združeno delo zgrajeno na šibkih in ekonomsko vprašljivih temeljih, ki niso zagotavljali trajnejšega obstoja in svetle prihodnosti. Sredi leta 1980 je republiški izvršni svet v poročilo o rezultatih uresničevanja srednjeročnega plana zapisal, da preobrazba družbenoekonomskih odnosov zelo zaostaja za predvidevanji in potrebami gospodarskega razvoja. Sistemski zakoni so bili v glavnem sprejeti, "mehanizmi" oziroma izvršilni predpisi in ukrepi za uresničitev njihovih rešitev v praksi pa niso bili do konca izdelani. Uresničevanje samoupravnih sporazumov je bilo omejeno na formalne pristope in vprašanja, vsebina je ostala zadaj. Prenos pristojnosti s federacije na republike in gospodarske organizacije je ostal na pol poti. To je pripeljalo do "dvojnosti sistema" oziroma "dvovladja". Odločitve državne uprave in ustanov združenega dela so se podvajale. Ko so se delovne organizacije znašle v težavah, ni bilo jasno, kdo mora posredovati. To je bila voda na mlin krepitvi moči državne uprave.¹¹ Vpliv države na gospodarstvo se ni zmanjšal, temveč povečal.

Zaton združenega dela

Ob vstopu v osemdeseta leta v državi ni bilo več politične pripravljenosti niti volje za nadaljnji razvoj dogovornega gospodarstva. Za to je bilo dovolj tehtnih razlogov. Med osrednjimi je bila gospodarska kriza. Jugoslavija ni sledila tokovom svetovnega gospodarstva, ki se je že sredi sedemdesetih začel prilagajati energetski in surovinski krizi. Trenutek soočanja je odlagala z notranjimi delitvami, inflacijo, zunanjim zadolževanjem in z upanjem, da bo že nekako šlo. Saj je do tedaj tudi vedno tako bilo. Leta 1980 pa je bilo konec navidezne uspešnosti jugoslovanskega gospodarstva. Likvidnostni in plačilno bilančni položaj države se je hitro slabšal, konkurenčna sposobnost gospodarstva in gospodarska rast sta začela upadati, izvoz pešati, inflacija pa naraščati. Pojavile so se resne težave pri oskrbi prebivalstva in gospodarstva.

V večini jugoslovanskih republik so s prstom pokazali na samoupravno organiziranost kot na glavnega krivca za zaostritev gospodarskih in političnih razmer v državi. Pri tem so se sklicevali na to, da so se organizacije združenega dela v večini spremenile v zaprta podjetja, da se akumulacija ne giblje in da se jugoslovanski trg zapira. Dokazovali so, da je podlaga gospodarskega sistema slaba, saj ni prilagojena stvarnim materialnim in drugim možnostim. Po njihovem združeno delo ni izpolnilo ekonomskih in političnih pričakovanj. Bilo je neorganizirano in neučinkovito ter ni zagotovilo, da bi "delavski razred v zadostni meri obvladal vse tokove družbene reprodukcije".¹² Sporočila, ki so v različnih oblikah prihajala iz teh republik, so zahtevala tako revizijo zakona o združenem delu in druge "samoupravne" zakonodaje kot tudi spremembo ekonomske politike in družbenih planov. Celotisti politiki, znanstveniki in časopisi, ki niso bili za korenito spremembo gospodarske ureditve, so priporočili, da naj se samoupravljanje v bodoče ukvarja le z "mikroproblemi za svojimi plotovi". Globalne in druge pomembnejše probleme pa naj prepusti "tržni stihiji ali posameznim družbenim faktorjem, ki bodo naredili red".¹³ Tudi ekonomska stroka ni bila naklonjena krepitvi samoupravnega proizvodnega odnosa. Celotisti politični šoli v Kumrovcu so razpravljali o "suspensu" tega odnosa, češ, da je treba najprej državo potegniti iz gospodarskega krize, potem pa se bo že našel čas tudi za nadaljevanje samoupravne preobrazbe gospodarstva.

¹¹ AS, fod Vlada Republike Slovenije (223), šk. 4659, Zapisnik 126. seje izvršnega sveta SRS, 19. 6. 1980.

¹² AS, 1589–505, Informacija o razpavi v Zagrebu 5. in 6. 3. 1981 o uporabi podlag ekonomskega sistema, učinkoviti gospodarski politiki in nadaljnjem razvoju socialističnih samoupravnih odnosov, marec 1981.

¹³ AS, 1589–444, Zapisnik 7. seje CK ZKS, 24. 6. 1980.

Slovenija je bila republika, kjer se odnos do dogovornega gospodarstva ni spremenil. Njeno politično vodstvo je priznalo, da je preobrazba družbenih odnosov trši oreh, kot so pričakovali, saj do leta 1980 "združenega dela niso realizirali niti v najbolj osnovnih načelih."¹⁴ Strinjalo se je z ugotovitvijo, da združeno delo ni dalo pričakovanih rezultatov in še z vrsto drugih ocen. Kljub temu pa je trdno stalo na stališču, da samoupravljanje ni eksperiment temveč edina realna možnost, ki bo Jugoslavijo pripeljala iz splošne družbene krize in jo tudi obdržala skupaj. Odstopanje od temeljnega produkcijskega odnosa so razumeli kot proces, ki bo na široko odprl vrata centralističnim težnjam, ki so prihajale iz Beograda in imele široko podporo v nerazvitih republikah. "Če popustimo tu", je poudaril France Popit v razgovoru z delegacijo Bosne in Hercegovine, "potem bo šlo vse naprej kot domine."¹⁵

Slovenija ni mogla zaustaviti procesa ukinjanja tozdov, ki se je začel v letih 1982–1983 na dveh ravneh. Prva raven je bil Dolgoročni program gospodarske stabilizacije, ki je predstavljal izhodišče za dinamičnejši in stabilnejši gospodarski in družbeni razvoj v naslednjih letih. V komisiji, ki je pripravljala ta program, se je že na začetku postavilo kot bistveno vprašanje, kdo je glavni nosilec družbenega razvoja in s tem v zvezi tudi osnovnega proizvodnega odnosa. So to delavci, združeni v tozd kot nosilci odločanja o dohodku in o razvoju, kot so mislili v Sloveniji, ali pa so ti nosilci tozdi kot ustanove? Pri slednjem, ki je imelo veliko podporo v drugih republikah, se je izhajalo iz stališča, da tozdi delujejo kot "stara" podjetja. Dolgoročni program se je sicer postavil v bran nadaljnjemu razvoju samoupravnih odnosov in jih postavil v središče nove razvojne strategije. Hkrati pa je negiral Kardeljevo izhodišče, da je "združevanje dela in sredstev pod neposredno ekonomsko in politično kontrolo delavcev (...) izhodišče za usmerjanje tržnih zakonitosti vse do negacije samega trga oziroma njegovega postopnega presejanja."¹⁶

Druga raven je bil zvezni zakon o ukinitvi žiro računov tozdov. Leta 1983 je Zvezni izvršni svet predlagal spremembo tiste določbe zakona o združenem delu, ki je urejala žiro račune tozdov. Po tem predlogu naj bi se računi tozdov ukinili ter vpeljali (oziroma vrnili) žiro računi delovnih organizacij. Zvezni izvršni svet je predlog utemeljil z "omejevanjem razraščenja režije v tozdih, ki ustanavljajo svoje posebne finančne službe".¹⁷ Zakon, ki je bil sprejet kljub nasprotovanju Slovenije, je začel proces spontanega ukinjanja tozdov.

V Sloveniji se je na začetku osemdesetih medsebojno uničevanje tozdov v okviru "internega" tržišča znotraj OZD in SOZD še okrepilo. V združenem delu je povsem prevladala miselnost, da mora biti tozd tehnološko-ekonomska in poslovno sklenjena celota, ki mora doseči tak dohodek, da bo laho poslovo samostojna. Medsebojno uničevanje tozdov je bil eden od razlogov, s katerim so poslovodne strukture opravičevale potrebo po ukinitvi tozdov. "Razdruževalne" težnje so se pojavile leta 1982 predvsem na ravni sozdov. Leta 1983 jih je bilo 56 in so združevale več kot polovico vseh delovnih organizacij, pokazali pa so se kot ekonomsko neučinkoviti. Ozdi so se odločili za sozd le za to, da bi zadostili družbeni akciji. Povezava s sozdom je bila zelo ohlapna, saj so mu zaupali le "nekaj postranskih pristojnosti" v obliki skupnih služb, sicer "pa so se obnašali, kot da so sami na svetu".¹⁸ Vrsta osnovnih pa tudi temeljnih organizacij je

14 AS, 1589–463, Zapisnik 66. seje predsedstva CK ZKS, 8. 9. 1980.

15 AS, 1589–27, Razgovori z delegacijo Bosne in Hercegovine, 16. 7. 1982.

16 GG, september 1985, Jože Mencinger: Gospodarski sistemi in učinkovitost gospodarjenja, str. 40.

17 Žarko Lazarević, Jože Prinčič: Bančniki v ogledalu časa, Združenje bank Slovenije, Ljubljana 2005, str. 172.

18 Delo, 19. 2. 1983, Povezovanje v SOZD.

izrazila zahtevo, da izstopi iz dotedanje organiziranosti, se na novo organizira ali osamosvoji. Tako je DO SCT Ljubljana hotela izstopiti iz SOZD GIPOSS, DO Glin Nazarje iz SOZD Gorenje, DO Belinka iz SOZD Kemija, TOZD Tesnila iz DO Donit Medvode itn.¹⁹ Kot razlog so gospodarske organizacije navedle, da od dotedanje organiziranosti nimajo koristi, saj jim preprečuje, da bi dosegle boljše poslovne rezultate. Poleg odkritih zahtev po preoblikovanju se je v tem času razvila tudi prikrita združevanja gospodarskih organizacij. Te so se združevale v sozde tako, da so v njih uresničevale samo del skupnih interesov (največkrat blagovni promet), ostalo poslovanje pa so opravljale povsem samostojno. Medsebojnih odnosov niso urejale s samoupravnimi sporazumi, temveč s kratkoročnimi kupoprodajnimi pogodbami. Take delovne organizacije (največ jih je bilo v gradbeništvu) so ohranile svojo avtonomnost in nespremenjeno odgovornost, zlasti pri združevanju dohodka za naložbe, delitvi prihodka itn.

Večji obseg je spreminjanje ozdov doseglo leta 1983. V tem letu so v 196 delovnih organizacijah ukinili tozde e ali jih preoblikovali v enovite ozde. Največ (20) jih je bilo iz ljubljanskih občin. Zajele so v glavnem manjše ozde na področju trgovine in gradbeništva. Potekale so na ravni tozdvov. Več kot šest odstotkov tozdvov je bilo ukinjenih ali pa spremenjenih v delovne organizacije.²⁰ Tega "na hitro roko skovanega" ukinjanja tozdvov bi bilo več, če ne bi vmes poseglo republiško partijsko vodstvo. To je, najprej jeseni 1983 v Novi Gorici, potem pa še v drugih krajih organiziralo širše sestanke, na katerih je obsodilo "nepremišljeno" ukinjanje tozdvov. Kljub temu pa se je ta trend nadaljeval še v prvi polovici naslednjega leta, ko je bilo 131 sprememb v organiziranosti tozdvov ali pri 4,3 odstotkov vseh tozdvov v Sloveniji. Od 131 so jih dve tretjini ukinili. Leta 1985 je bilo sprememb v organiziranosti tozdvov manj.

V tem času v Sloveniji ni bilo jasnega stališča do problema medtozdovskih odnosov in do zahtev po ukinitvi ali zmanjšanju števila tozdvov. Vladajoča politika je bila začudena in zgrožena nad ravnanjem delavcev, ki so predloge poslovodnih organov za ukinjanje tozdvov sprejemali brez večjih odporov in niso v tozdih videli enega glavnih orožij svoje samoupravne oblasti. Razdruževalne težnje je razumela kot tehnokratsko ofenzivo proti samoupravljanju in egoistično zapiranje v lastne okvire. Stala je na stališču, da je treba tozde na vsak način ohraniti. Sprva je še stala bolj ob strani in menila, da dejavnost komunistov v takih delovnih organizacijah "ne bi smela biti usmejena v dušenje pobud".²¹ Zavedala se je, da ustanovitev vrste tozdvov tehnološko in ekonomsko ni bila utemeljena. To je najbolj veljalo za ti. "papirnate" tozde, ki so nastali kampanjsko kot zadostitev formalnim ustavnim zahtevam. Priporočila je, da je treba vsako težnjo po "dezintegraciji" temeljito analizirati in ne posploševati vseh primerov. Ko pa so se začele zahteve po preoblikovanju tozdvov množiti, je partijsko vodstvo posredovalo in s pomočjo sindikalane organizacije začasno ustavilo proces spontanega ukinjanja tozdvov. Eno od sej CK ZKS je posvetilo vprašanju učinkovitejšega organiziranja združenega dela. Ustanovilo je posebno komisijo, ki naj bi pripravila posodobljeno zasnovo temeljne in drugih organizacij združenega dela. Od tega pa ni bilo nič. Tudi "pravoverni" člani ZK so postali apatični in so menili, da je "organiziranost in povezanost organizacij združenega dela, na podlagi katere bodo delavci v temeljnih organizacijah združenega dela lahko uveljavljali odnose skupnega dohodka in prihodka ter učinkovito gospodarili z družbenimi sredstvi, kakotr tudi utrjevali svobodno menjavo

¹⁹ AS, 1589–624, Zapisnik 3. seje predsedstva CK ZKS, 11. 5. 1982.

²⁰ AS, 1589–735, Poročilo družbenega pravobranilca samoupravljanja Slovenije o pojavih pri tendencah pri spremembah samoupravne organiziranosti v ozd v 1983. letu, 10. 3. 1984.

²¹ Prav tam.

dela z delavci skupnih služb na podlagi njihovega stvarnega delovnega in ustvarjalnega prispevka k skupnemu dohodku, že dobršen del časa prava iluzija".²²

V drugi polovici osemdesetih let so se razmere za ohranitev dogovornega gospodarstva zelo poslabšale, zlasti na materialnem področju. Kot je dejal Milan Kučan na seji partijskega predsedstva in predsedstva SRS marca 1986, "smo mi akumulacijo pojedli in na nič akumulacije se samoupravljanje ne da razvijati".²³ Kljub temu pa se republiško vodstvo javno ni bili pripravljeno odredi organiziranju gospodarstva na samoupravni podlagi. V svojih nastopih so se njegovi člani zavzemali za to, da bi bilo treba v novem gospodarskem ustroju samoupravljanje pomladiti in mu zagotoviti nov življenjski prostor. To je z drugimi besedami pomenilo, da bi morala intenzivni način gospodarjenja in tržni sistem zagotoviti "uveljavljanje združenega delavca kot temeljnega subjekta gospodarjenja z družbeno lastnino".²⁴ Partijsko vodstvo ni pristajalo na "nepremišljeno" reorganizacijo tozdov; ti naj bi se kot temeljni gospodarski subjekt ohranili še naprej. Spreminjanju njihove organizacijske podobe sicer ni nasprotovalo, postavilo pa je pogoj, da mora biti nova oblika prilagojena nadaljnjemu razvoju samoupravljanja, ki je, "če je dobro izpeljano v življenju vzvod uspešnega gospodarjenja in hkrati nedvomno civilizacijski dosežek."²⁵ CK ZKS je bil zelo občutljiv za vsako zoževanje prostora novemu razmahu samoupravnih ekonomskih odnosov, saj je prav na samoupravljanju gradilo svojo obrambo proti državnemu socializmu in centralizmu, ki se je krepil v Beogradu.

Konec osemdesetih let je v okviru reforme jugoslovanskega gospodarskega sistema prišlo tudi do preoblikovanja podobe združenega dela. Zvezni politiki je šlo predvsem za lastninska vprašanja. Ta proces je začel zakon o podjetjih, ki ga je zvezna skupščina sprejela konec decembra 1988.²⁶ Zakon je ukinil organizacije združenega dela in v središče gospodarske organiziranosti postavil več oblik družbenih podjetij, ki so upravljala z družbeno lastnino. Tozdi so izgubili položaj pravne osebe ter postali le delovne enote podjetja oziroma delovne organizacije. Poleg družbenih pa je zakon predpostavil tudi ustanovitev mešanih in zasebnih podjetij v obliki delniških in drugih podobnih družb. S tem zakonom se je Jugoslavija odpovedala dogovornemu gospodarstvu, ki je postal "grešni kozel" za vse gospodarske težave. Zakon naj bi sprostil gospodarsko delovanje, uvedel trg in enakopravnost lastnin. Po napovedih predlagateljev naj bi zakon omogočil učinkovitejši socializem, saj naj bi zasebna in mešana podjetja kot ščuke v gospodarstvu silila družbena podjetja k učinkovitejšemu poslovanju.²⁷

Leta 1989 si je nova zvezna vlada na čelu z Antejem Markovićem kot enega od ciljev postavila preobrazbo podjetij v družbeni lasti. Spremenjena zakonodaja je odpravila polnomočja delavskim svetom in jih nadomestila z direktorskimi ter odprla možnosti za prodajo družbene lastnine po tržni vrednosti. V tem letu je privatizacija še imela slabšalen predznak, zato je napredovala počasi. Po političnih spremembah leta 1990 pa je postala gibalo gospodarskega pa tudi političnega življenja.

Na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja se je v Sloveniji znova začela preobrazba gospodarskega življenja. Uvajanje novih, kapitalističnih pravil gospodarjenja ni bil samo normativen proces. Za večino udeležencev je bil tudi miselni proces. Treba je bilo spremeniti navade, se odredi navideznim pravicam in ugodnostim, prodobljenim v dvajsetletnem obdobju dogovornega gospodarstva.

22 AS, 1589-719, Pismo Štefanu Korošču, 6. 2. 1983.

23 AS, 1589-651, Skupna seja predsedstva SRS in predsedstva CK ZKS, 10. 3. 1986.

24 AS, 1589-1002, Zapisnik 7. seje CK ZKS, 30. 3. 1987.

25 AS, 1589-1010, Zapisnik 21. seje CK ZKS, 27. 7. 1988.

26 UL SFRJ, št. 77/1021, 31. 12. 1988.

27 Delo, 21. 1. 1989, Rado Bohinc: Konec dogovorne ekonomije.